

Pawlak, Józef

Uwagi o leninowskiej i plechanowskiej koncepcji rozwoju społecznego

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Filozofia 4 (103), 85-106

1979

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zakład Filozofii

Józef Pawlak

UWAGI O LENINOWSKIEJ I PLECHANOWOWSKIEJ KONCEPCJI ROZWOJU SPOŁECZNEGO

Zarys treści. Artykuł przedstawia zagadnienie różnic zachodzących między leninowską koncepcją rozwoju społecznego a plechanowską interpretacją materializmu historycznego opartą na obiektywistycznym i ekonomicystycznym ujęciu problemów socjologicznych.

Jerzy Plechanow należał do najbardziej znanych i cenionych teoretyków marksistowskich przełomu XIX i XX w. Jego spuścizna naukowa obejmuje artykuły i rozprawy z zakresu filozofii, historii filozofii i myśli społecznej, socjologii, estetyki i teorii literatury, ekonomii politycznej. Spośród myślicieli marksistowskich okresu II Międzynarodówki Plechanow pozostawił najbardziej systematyczny wykład materializmu historycznego, traktując tę teorię jako najważniejszą część składową marksizmu.

Biorąc za punkt wyjścia swych analiz pracę Marksa *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej* (1859), Plechanow twierdził, że podstawową kategorią materialistycznego pojmowania dziejów jest konieczność historyczna¹. Konieczny charakter procesu społecznego miał wynikać z faktu, iż jest to proces prawidłowy, rozwijający się niezależnie od „subiektywnych ideałów” i świadomych dążeń jednostek ludzkich. Człowiek nie może zmienić, a tym bardziej odwrócić obiektywnej konieczności dziejowej, która w każdym momencie historycznym jest czymś danym, określonym; jego zdanie ogranicza się natomiast do poznania tej konieczności i postępowania zgodnie z jej zasadniczymi tendencjami rozwojowymi.

Tezę o prawidłowości i konieczności zjawisk społecznych Plechanow uzasadniał za pomocą „monistycznej formuły” procesu historycznego,

¹ Por. A. Walicki, *Wstęp*, [do:] *Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego*, t. 1, Warszawa 1965, s. CXXVII—CXXVIII.

która obejmowała następujące elementy: 1) określony stan sił wytwórczych, 2) uwarunkowane przez siły wytwórcze stosunki ekonomiczne, 3) ustrój społeczno-polityczny opierający się na danej podstawie ekonomicznej, 4) psychikę człowieka, określoną częściowo przez ekonomikę, a częściowo przez ustrój społeczno-polityczny, 5) różne formy świadomości, odzwierciedlające właściwości tej psychiki². Przedstawiając związki, jakie istnieją między poszczególnymi elementami struktury społecznej, Plechanow przede wszystkim uwypuklał tezę, że „podstawową przyczyną procesu społeczno-historycznego jest rozwój sił wytwórczych”³. Siły wytwórcze określają bowiem cały skomplikowany układ stosunków ekonomicznych, a za ich pośrednictwem nadbudowę polityczno-prawną oraz różne formy świadomości społecznej. Jego rozważania na ten temat uwikłane były w ostrą polemikę z przedstawicielami liberalnego narodnictwa — M. Michajłowskim, W. Woroncowem i N. Danielsonem, którzy uważali, że Rosja może ominąć fazę kapitalistyczną i wejść na drogę socjalistycznego rozwoju dzięki arbitralnym decyzjom władzy państwowej. Plechanow swym przeciwnikom ideowym odpowiadał, iż stosunki polityczne i prawne są całkowicie zależne od podłoża ekonomicznego, a ich ewolucja jest wyznaczona przez zmiany, jakie zachodzą w bazie ekonomicznej społeczeństwa.

W *Szkicach z historii materializmu* (1896) Plechanow z nieco innej strony usiłował uzasadnić twierdzenie o genetycznej i funkcjonalnej zależności stosunków polityczno-prawnych od struktury stosunków ekonomicznych. Podkreślał więc, że niektórych wydarzeń politycznych (na przykład reform wprowadzonych w Rosji przez Piotra I) nie można wyjaśnić na podstawie analizy życia gospodarczego danego kraju, lecz należy również uwzględnić międzynarodowe stosunki ekonomiczne, bo przecież na gruncie tych zewnętrznych stosunków pojawiają się w społeczeństwie nowe potrzeby, dla zaspokojenia których powstają nowe instytucje polityczno-prawne. Tylko dla powierzchownego obserwatora wzajemne stosunki między państwami jawią się jako akty sensu stricto polityczne, nie mające istotniejszego związku z podłożem ekonomicznym. W rzeczywistości u podstaw międzynarodowych stosunków politycznych tkwią stosunki ekonomiczne między poszczególnymi państwami.

Na kanwie powyższych ustaleń Plechanow sformułował znamienne tezę, że zasadnicze „prawa ewolucji są wszędzie te same”⁴. Jeżeli w rozwoju gospodarczym i kulturowym poszczególnych narodów występują poważne różnice, to zjawisko to uwarunkowane jest przez dwa czynniki:

² Por. G. W. Plechanow, *Izbrannyje filozofskie proizwiedienija*, t. 2, Moskwa 1956, s. 171; t. 3, Moskwa 1957, s. 179—180.

³ *Ibid.*, t. 1, s. 647.

⁴ *Ibid.*, t. 2, s. 186.

po pierwsze, przez wpływ międzynarodowych stosunków gospodarczych i, po drugie, przez modyfikujące działanie środowiska geograficznego⁵.

Plechanow, tocząc spór z filozofią społeczną narodnictwa rosyjskiego, kładł przede wszystkim nacisk na uzasadnienie takich kategorii materializmu historycznego jak „konieczność historyczna”, „prawidłowość”, „determinizm”. Można więc powiedzieć, że konkretne warunki historyczne zmuszały go do maksymalnego wyeksplikowania tych założeń marksizmu, które stanowiły rozwinięcie fundamentalnego twierdzenia — „byt społeczny określa społeczną świadomość” — i odsunięcia na dalszy plan zagadnienia wpływu „czynnika subiektywnego” na bieg dziejów.

Zwalczając poglądy przeciwników materializmu historycznego, Plechanow zbliżał się, zapewne nie będąc świadomy tego faktu, do stanowiska determinizmu ekonomicznego, ponieważ zwracał głównie uwagę na jednokierunkową zależność przyczynową stosunków produkcji od sił wytwórczych oraz nadbudowy polityczno-prawnej i określonych form świadomości społecznej od bazy, natomiast w nieporównywalnie mniejszym stopniu dostrzegał dialektyczny charakter powiązań i oddziaływań między wymienionymi elementami rzeczywistości społecznej. Konsekwencją takiego właśnie rozumienia materialistyczno-monistycznej teorii społeczeństwa było:

1. Interpretowanie dziejów w duchu automatyzmu rozwojowego⁶ Plechanow uważał, że na skutek rozwoju sił wytwórczych, które są najbardziej dynamicznym elementem struktury społecznej, przeobrażeniu ulegają stosunki ekonomiczne oraz związane z nimi instytucje polityczno-prawne. Przemiany te odzwierciedlają się w świadomości społecznej. Nowe, postępowe idee, wyrażające obiektywne interesy określonych klas społecznych, zyskują coraz więcej zwolenników, aż wreszcie znajdują praktyczne urzeczywistnienie. Tak więc rozwój społeczeństwa jest procesem „naturalnym”, „przyrodniczym”, rozwijającym się niezależnie od woli jednostek ludzkich. Plechanow w swych pracach wielokrotnie podkreślał, że socjalizm pojawi się w Rosji jako obiektywna konieczność, ale konieczność, która urzeczywistni się wówczas, gdy dojrze-

⁵ Plechanow wyraźnie przeceniał wpływ środowiska geograficznego na społeczeństwo, zwłaszcza we wczesnym stadium społecznego rozwoju (ibid., s. 155). Wszelkstronną krytykę determinizmu geograficznego przeprowadził T. Szczurkiewicz, *Kierunek geograficzny w socjologii. W sprawie niektórych przesłanek kierunku antropologicznego i geograficznego w socjologii*, [w:] *Studia socjologiczne*, Warszawa 1969. Zob. również J. Szczeptański, *Elementarne pojęcia socjologii*, rozdz. II, Warszawa 1970.

⁶ Por. T. M. Jaroszewski, *W. I. Lenin — poznanie i działanie*, *Studia Filozoficzne*, 2/1970. Szerzej na temat koncepcji socjologicznej Plechanowa zob. J. Pawlak, *Jerzego Plechanowa teoria procesu historycznego*, *Studia Filozoficzne*, 7—8/1972, s. 69—86.

ją materialne przesłanki tego ustroju. Dlatego też wszelkie próby przyspieszania prawidłowego biegu dziejów, polegające na przygotowaniu w Rosji rewolucji socjalistycznej, podczas gdy warunki tego kraju stwarzają jedynie możliwość rewolucji burżuazyjno-demokratycznej — muszą zakończyć się całkowitym niepowodzeniem ⁷.

2. Przecenianie „obiektywnej konieczności historycznej” i pomniejszanie znaczenia czynnika subiektywnego w dziejach, tzn. aktywnej, świadomej działalności człowieka. Zgodnie bowiem ze stanowiskiem Plechanowa człowiek powinien poznać prawidłowość rozwoju społecznego (przy czym myśliciel zakładał, że jest to prawidłowość typu postępowego), a następnie dostosować swe ideały i dążenia do tej poznanej konieczności. Taka koncepcja procesu dziejowego musiała prowadzić do zniekształcenia fundamentalnej tezy filozofii Marksa, która głosi, że historię tworzą ludzie działający w określonych warunkach społeczno-ekonomicznych, że kluczowym pojęciem materializmu historycznego jest pojęcie praktyki ludzkiej. Wyolbrzymiając rolę „czynnika obiektywnego” (ekonomicznego) w dziejach, co było równoznaczne z cofnięciem się w tej kwestii na pozycje materializmu mechanistycznego, Plechanow zapominał, że owa konieczność historyczna jest sumą ludzkich działań, że człowiek poznaje dynamicznie zmieniającą się rzeczywistość w trakcie aktywnego przeobrażania tej rzeczywistości ⁸.

3. Niedialektyczne ujmowanie przez Plechanowa formacji społecznej. Wskazując na przyczynowe związki między kolejnymi kategoriami rzeczywistości społecznej: „siły wytwórcze”, „stosunki produkcji”, „nadbudowa polityczno-prawna”, „świadomość społeczna” — Plechanow przede wszystkim akcentował kwestię zgodności między nimi. Natomiast fakt, że proces historyczny rozwija się pod wpływem wewnętrznych sprzeczności, które determinują przejście od niższej do wyższej formacji społecznej — pozostał w cieniu jego zainteresowań naukowych ⁹. Wprawdzie werbalnie przyznawał on, iż nadbudowa polityczno-prawna, jak również poszczególne sfery świadomości społecznej mogą w pewnych warunkach wywierać wpływ na rozwój społeczeństwa, lecz natychmiast osłabiał to twierdzenie przez wskazanie, że w istocie mamy tu do czynienia z pro-

⁷ G. G. Wodolazow, *Ot Czernyszewskowo k Plechanowu*, Moskwa 1969, s. 197, słusznie podkreśla, że program polityczny Plechanowa był programem abstrakcyjnym, oderwanym od realiów rosyjskiej rzeczywistości.

⁸ Por. T. M. Jaroszewski, op. cit. s. 25 i n.

⁹ „Rozwój społeczeństwa — pisze S. Kozyr-Kowalski — jest dla Marksa uwarunkowany sprzecznościami występującymi między bazą, nadbudową i świadomością społeczną. Pojęcie sprzeczności wyraźnie podkreśla aktywny, czynny charakter poszczególnych stron struktury społecznej w procesie rozwoju historycznego”, (S. Kozyr-Kowalski, *Max Weber a Karol Marks*, Warszawa 1967, s. 485). Zob. również *Filozofia marksistowska*, Warszawa 1970, s. 267 i n.

cesem przystosowywania się instytucji politycznych oraz idei społecznych do istniejącej struktury stosunków ekonomicznych, a poprzez nią do określonego stanu sił wytwórczych. Dla Plechanowa różne formy świadomości społecznej były zjawiskami pochodnymi wobec całokształtu stosunków ekonomicznych.

Spuścizna teoretyczna Plechanowa jest żywo dyskutowana we współczesnej literaturze filozoficznej. W dyskusjach tych chodzi o to, czy poglądy filozoficzno-społeczne myśliciela odbiegały w sposób istotny od teorii naukowej Marksa i Engelsa, czy też stanowiły wierny wykład „podstawowych zagadnień marksizmu”, z jednoczesnym uwypukleniem tych tez, które były przedmiotem ówczesnych polemik ściśle związanych z zadaniami rosyjskiego ruchu robotniczego¹⁰.

Plechanow uważał się za ucznia Engelsa. W sporach z rewizjonizmem wielokrotnie podkreślał ortodoksyjność swych poglądów. Jest sprawą oczywistą, że jego subiektywne przekonania nie mogą mieć tu rozstrzygającego znaczenia. Historia filozofii poucza bowiem, iż należy odróżnić to, co dany myśliciel w swych dziełach rzeczywiście powiedział, od tego, co zamierzał powiedzieć. Jeżeli więc uwzględnić cały dorobek naukowy Plechanowa, to okazuje się, że dokonał on dość swoistej interpretacji materializmu historycznego.

Sam Plechanow — pisze A. Walicki — chciał być z pewnością jedynie ortodoksyjnym marksistą, z perspektywy historycznej widać jednak wyraźnie, że był on twórcą określonego modelu marksizmu, określonej, historycznie wytłumaczalnej jego interpretacji¹¹.

¹⁰ T. M. Jaroszewski jest zdania, że w pracach Plechanowa, Kautskyego, Mehringa i innych działaczy II Międzynarodówki uwidoczniły się pewne deformacje myśli marksistowskiej. „Wyrażały się one w tendencji do niedialektycznego, mechanistycznego interpretowania marksowskiego materializmu, niedoceniańa roli walki społecznej i szerzej «czynnika subiektywnego» w historii. Prowadziło to do różnych teorii «automatycznego przerastania» kapitalizmu w socjalizm, do fatalistycznej i ekonomicznej wykładni procesu historycznego” (T. M. Jaroszewski, *Marksowska kategoria praktyki oraz jej rola w filozofii dialektycznego materializmu*, Studia Filozoficzne, 2/1969, s. 4). Natomiast M. Waldenberg uważa, iż wbrew rozpowszechnionym poglądom, będących następstwem ahistorycznej analizy zagadnienia, teoretycy II Międzynarodówki nie dokonali mechanistycznej i fatalistycznej interpretacji procesu społecznego. Jeżeli akcentowali poszczególne kwestie materializmu historycznego (np. zagadnienie konieczności dziejowej), to czynili to pod wpływem zmieniających się problemów i zadań ruchu robotniczego. (Por. M. Waldenberg, *Uwagi o leninowskiej koncepcji rozwoju społecznego*, Studia Socjologiczne, 4/1970, s. 84—85). Tezę o odmienności leninowskiego i socjaldemokratycznego rozumienia teorii rozwoju społecznego omawia S. Kozyr-Kowalski, *Uwagi o Lenina i Kautskyego interpretacji materializmu historycznego*, [w:] Acta Universitatis Wratislaviensis, Prace Filozoficzne XIII, Wrocław 1973, s. 3—12.

¹¹ A. Walicki, *Wstęp [do:] J. Plechanow, Historia rosyjskiej myśli społecznej*, t. 1, Warszawa 1966, s. VI.

W literaturze naukowej zwraca się uwagę na fakt, że specyficzne cechy teorii rozwoju społecznego Plechanowa nie tylko formowały się pod wpływem polemiki, jaką prowadził z subiektywistycznie zorientowaną socjologią narodnictwa, lecz że jej źródła należy szukać w jego narodnickim światopoglądzie z okresu poprzedzającego utworzenie pierwszej rosyjskiej grupy marksistowskiej „Wyzwolenie Pracy”, w jego obszernych studiach nad filozoficznym rodowodem materializmu historycznego, a zwłaszcza nad filozofią Spinozy, Hegla i Feuerbacha, oraz nad dziejami i zasięgiem recepcji rosyjskiej myśli społecznej. Nie sposób także pominąć faktu, że poglądy teoretyczne Plechanowa były ściśle powiązane z jego programem politycznym odnoszącym się do rozwoju społeczeństwa rosyjskiego.

Odrębność koncepcji socjologicznej Plechanowa staje się bardziej oczywista, gdy porównujemy ją ze wczesnymi pracami Lenina, w których autor przedstawił podstawowe problemy materializmu historycznego oraz przeprowadził gruntowną analizę rozwoju społeczno-ekonomicznego Rosji¹².

Lenin rozpoczął działalność polityczną i naukową w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w., a więc w okresie, gdy między rosyjskimi marksistami, którym przewodził Plechanow, a narodnikami toczyła się ostra dyskusja na temat dróg prowadzących do socjalizmu. Lenin włączył się do ówczesnych sporów ideowych, pisząc obszerną pracę *Co to są „przyjaciele ludu” i jak oni wojują przeciwko socjaldemokratom?* (1894), a nieco później rozprawę *Treść ekonomiczna narodnictwa i jej krytyka w książce P. Struwego* (1895). Obie te prace mają istotne znaczenie dla zrozumienia poglądów socjologicznych Lenina. W pierwszej pracy Lenin przedstawił dwie diametralnie różne teorie: narodnicką doktrynę socjologiczną (tzw. subiektywną socjologię) i teorię materializmu historycznego.

Wybitny przedstawiciel socjologii narodnickiej M. K. Michajłowski, uznając odrębność przedmiotową nauk społecznych, wyróżniał dwie metody poznania: „metodę obiektywną”, która stosowana jest w badaniach przyrodniczych, i „metodę subiektywną” umożliwiającą poznanie fenomenów społecznych¹³. Konstytutywną cechą metody subiektywnej jest uzależnienie poznania rzeczywistości społecznej od dwóch czynników: doświadczenia, którym dysponuje uczony przed podjęciem badań, oraz moralnej oceny zjawisk społecznych. Nieuchronność składnika aksjologicznego w poznaniu uwarunkowana jest przez okoliczność, iż w naukach

¹² Por. S. Kozyr-Kowalski, *Lenin — socjolog nie odkryty w pełni (O sposobach badania socjologii leninowskiej)*, Studia Socjologiczne 4/1970, s. 73.

¹³ Por. N. K. Michajłowski, *Połnoje sobranije sozczinienij*, t. 1, Petersburg 1911, s. 132, 135—136. Na temat poglądów filozoficzno-socjologicznych Michajłowskiego zob. J. H. Billington, *Mikhailovsky and Russian Populism*, Oxford 1958.

społecznych nie tylko mamy do czynienia z tym, co konieczne, czyli z prawdą obiektywną, odnoszącą się do zjawisk oraz praw nimi rządzących, ale również z tym, co możliwe, a więc z pewnym ideałem, pełniącym w społeczeństwie funkcję regulatywną. Michajłowski wielokrotnie podkreślał, że każda próba zastosowania w naukach społecznych metody obiektywnej oznaczałaby moralne usankcjonowanie istniejącego ustroju, opartego na dążeniu do „maksymalnej produkcji” oraz bezwzględnej pauperyzacji drobnotowarowych wytwórców.

Narodniczej koncepcji socjologicznej Lenin przeciwstawił teorię formacji społeczno-ekonomicznej, podkreślając tezę, że podstawowa idea Marksa (twierdzenie o przyrodniczym charakterze rozwoju formacji społecznej) całkowicie podważyła sens metody subiektywnej w socjologii. Idea ta została wprowadzona do nauki dzięki wyodrębnieniu z całokształtu stosunków społecznych stosunków produkcji, gdyż wyodrębnienie tego elementu pozwoliło stosować w badaniach nad społeczeństwem kryterium powtarzalności i obiektywnej sprawdzalności. W ten sposób socjologia stała się nauką w ścisłym tego słowa znaczeniu.

Idea materializmu w socjologii, która w latach czterdziestych XIX w. była tylko genialną hipotezą, została — zdaniem Lenina — potwierdzona empirycznie dzięki wszechstronnym badaniom Marksa nad rozwojem i funkcjonowaniem kapitalistycznej formacji społecznej. W *Kapitale* Marks nie ograniczył się do analizy struktury ekonomicznej społeczeństwa, lecz z nie mniejszą wnikliwością badał odpowiadającą jej nadbudowę polityczno-prawną, ochraniającą panowanie klasy kapitalistów, oraz burżuazyjne idee społeczne wyrażające obiektywne interesy tej klasy.

Lenin odrzucił twierdzenie Michajłowskiego, że marksiści, przenosząc teorię historyczno-filozoficzną Marksa na teren rzeczywistości rosyjskiej, popełniają ewidentny błąd, gdyż: 1) uznają bezsporność abstrakcyjnego schematu historyczoficznego, zgodnie z którym muszą rozwijać się wszystkie kraje, 2) dowód o nieuchronności nadejścia socjalizmu opierają nie na faktach, lecz na heglowskiej triadzie, 3) twierdzą, że kapitalizm w Rosji musi się ukształtować, ponieważ wcześniej pojawił się w Europie Zachodniej¹⁴.

Powołując się na opinię Marksa, Lenin dowodził, iż bezsensowne jest utożsamianie socjologicznej teorii marksizmu z abstrakcyjnym schematem historyczno-filozoficznym, dostrzeganie w niej czegoś więcej, niż wytłumaczenia funkcjonowania kapitalistycznej formacji społecznej. Jednocześnie wykazał, że marksizm nie jest związany z heglizmem w sensie oparcia prognozy konieczności nadejścia socjalizmu na heg-

¹⁴ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1950, s. 141.

lowskiej triadzie, z wiarą w abstrakcyjne dogmaty i schematy, z apriorycznym twierdzeniem o nieuchronności przejścia każdego kraju przez fazę kapitalistyczną. Wprost przeciwnie. Marksizm zastosowany do warunków Rosji jest teorią, która opiera się wyłącznie na faktach odnoszących się do historii tego kraju, jak też jego aktualnego rozwoju¹⁵. Jest to teoria z istoty swej krytyczna i rewolucyjna, gdyż otwarcie stawia zadanie ujawnienia wszystkich form antagonizmów i wyzysku społecznego, zbadania tendencji narastania sprzeczności klasowych wewnątrz systemu kapitalistycznego oraz nieuchronności przekształcenia się tego systemu w bezklasowy ustrój społeczny. Zasadnicze kryterium marksizmu polega na formułowaniu i krytycznym wytłumaczeniu toczącej się w społeczeństwie walki klasowej.

Lenin był głęboko przekonany, że tak określony program teoretyczny ma w warunkach rosyjskich pełne szanse realizacji, gdyż socjaldemokraci coraz skuteczniej stosują naukową metodę badań nad rzeczywistością społeczną (metodę materializmu historycznego). Metoda ta polega na działalności krytycznej

...zestawiającej fakty polityczno-prawne, społeczne, obyczajowe i in. z ekonomiką, z systemem produkcji, z interesami klas, które nieuchronnie kształtują się na gruncie antagonistycznych stosunków produkcji¹⁶.

Określając metodę badawczą marksizmu jako metodę empiryczną, Lenin zakwestionował heurystyczną wartość „subiektywnej socjologii” narodników. Czołowi przedstawiciele tego kierunku — P. Ławrow i M. Michajłowski twierdzili, że historia jest dziełem konkretnych jednostek, które dążąc do urzeczywistnienia postępowych ideałów, usuwają przeszkody, jakie stwarzają im siły przyrody i warunki społeczne. Teoretycy narodnictwa chlubili się swym realizmem, gdy analizowali kwestię rozwoju społeczeństwa rosyjskiego. W rzeczywistości, podkreślał Lenin, dalecy byli od realistycznego punktu widzenia w socjologii. Marksieści, prowadząc badania nad stosunkami społecznymi w Rosji, poznawali tym samym realne jednostki ludzkie, których działanie składa się właśnie na te stosunki. Natomiast narodnicy, mimo że pozornie zaczynali swe rozważania od „żywych jednostek”, w gruncie rzeczy postępowali wręcz odwrotnie, gdyż przypisywali tym jednostkom takie myśli i pragnienia, które ich zdaniem są racjonalne, tzn. zaczynali badanie zjawisk społecznych od pewnej „utopii”, do czego otwarcie przyznawał się Michajłowski¹⁷. Nie mogąc znaleźć w rzeczywistości elementów, które mogłyby stać się punktem oparcia dla jednostek walczących o postęp,

¹⁵ Por. *ibid.*, s. 426.

¹⁶ *Ibid.*, s. 351.

¹⁷ *Ibid.*, s. 439.

zadowalali się trywialnym odkryciem o dziejotwórczej roli wybitnych postaci historycznych.

Lenin nie tylko walczył z idealizmem i subiektywizmem narodników, ale zajął również krytyczne stanowisko wobec koncepcji teoretycznych, które wyolbrzymiały znaczenie konieczności historycznej i pomniejszały problem sprzeczności klasowych. W warunkach rosyjskich koncepcje takie, określane przez Lenina mianem o b i e k t y w i z m u, głoszone były przez „legalnych marksistów”, a zwłaszcza przez Piotra Struwego, autora głośnej książki *Uwagi krytyczne na temat ekonomicznego rozwoju Rosji* (1894). Legalnymi marksistami byli ci myśliciele, którzy, rezygnując z rosyjskiego socjalizmu narodnickiego, nie przeszli na pozycje socjalizmu naukowego (choć przez pewien czas brali mniej lub bardziej aktywny udział w ruchu socjaldemokratycznym), lecz burżuazyjnego liberalizmu.

Subiektywnej socjologii narodnictwa, stanowiącej podstawę konserwatywnej utopii społecznej, Struwe przeciwstawił „materializm ekonomiczny” jako teorię ściśle naukową. Zasadniczą cechą materializmu ekonomicznego, obok radykalnego determinizmu i historyzmu, był właśnie obiektywizm. Zdaniem Struwego nauka Marksa zasługuje na miano teorii obiektywistycznej, gdyż oparta jest na faktach empirycznych, a prognozę rozwoju społecznego ujmuje jako konieczny rezultat przeszłości i terażniejszości. Tak więc teoria ta sprowadza się do ścisłego respektowania w procesie badawczym zasady przyczynowości.

Obiektywizm w socjologii polegał na tym, że Struwe: 1) wyolbrzymiał znaczenie konieczności historycznej, 2) pojmował prawa historii w duchu heglowskiej filozofii dziejów, 3) lekceważąco odnosił się do zagadnienia roli „czynnika subiektywnego” w rozwoju społeczeństwa.

Rosyjscy socjaldemokraci w pewnym okresie współpracowali z legalnymi marksistami, gdyż ci ostatni z jednej strony byli ich sojusznikami w walce z narodnictwem, a z drugiej przyczyniali się do popularyzowania teorii marksistowskiej. Jednakże Lenin, w odróżnieniu od Plechanowa, dość szybko odkrył istotne różnice między teorią procesu historycznego Struwego a materializmem historycznym. Różnice te ujmował następująco:

Obiektywista mówi o konieczności danego procesu dziejowego; materialista stwierdza ze ścisłością istnienie danej formacji społeczno-ekonomicznej i wytwarzanych przez nią stosunków antagonicznych. Obiektywista dowodząc konieczności danego szeregu faktów zawsze ryzykuje, że zbroczy na stanowisko apologety tych faktów; materialista ujawnia przeciwieństwa klasowe i przez to samo określa swój punkt widzenia. Obiektywista mówi o „tendencjach historycznych nie do przewyżczenia”, materialista mówi o klasie, która „rządzi” danym ustrojem ekonomicznym, stwarzając takie a takie formy przeciwdziałania innych klas¹⁸.

¹⁸ Por. *ibid.*, s. 433.

Tak właśnie — podkreślał Lenin — postępował Struwe, który, analizując problem rozwoju ekonomicznego Rosji, nie zastanawiał się, jakie klasy przy tym powstawały i realizowały ten proces. Jednym słowem obiektywizm przywódcy legalnych marksistów nie dochodzi tutaj do materializmu historycznego¹⁹. Należy jednak pamiętać, iż „ciasny obiektywizm”, będący zasadniczym brakiem książki Struwego, nie wynika z marksizmu, lecz z niedostatecznego stosowania go w sferze poznawczej. Jest on następstwem faktu, że autor ograniczył się tylko do najogólniejszej strony teorii i nie zastosował jej do konkretnych badań nad problemami społeczno-ekonomicznymi kraju. Nie można bowiem nikogo przekonać o „konieczności historycznej kapitalizmu i jego prawowitości” za pomocą dogmatycznych twierdzeń o cywilizacyjnym znaczeniu rozwoju przemysłu.

Leninowska krytyka obiektywizmu nie tylko godziła w poglądy socjologiczne Struwego, ale w pewnym stopniu odnosiła się do Plechanowa, który problem rozwoju społeczno-ekonomicznego Rosji przedstawiał w sposób abstrakcyjny, powołując się na nieodwracalną konieczność dziejową i nie przywiązując zbyt wiele wagi do rzetelnej analizy konfliktów klasowych.

Z dotychczasowych wywodów jasno wynika, iż Lenin był zdecydowanym przeciwnikiem abstrakcyjnych schematów teoretycznych, że prowadząc spór z narodnikami odwoływał się do szczegółowej analizy problemów społecznych i ekonomicznych ówczesnej Rosji²⁰. Owocem prowadzonych przez niego badań w tym zakresie była obszerna praca *Rozwój kapitalizmu w Rosji (1899)*, która stanowi wzór stosowania metodologii marksistowskiej w badaniach społecznych. Opierając się na bogatym materiale empirycznym i statystycznym, Lenin dowiódł, że kapitalizm jest zjawiskiem postępowym, gdyż oznacza on wzrost sił wytwórczych oraz uspołecznienie pracy. Ale uznanie postępowej roli kapitalizmu w Rosji nie powinno implikować postawy apologetycznej wobec tej for-

¹⁹ Por. *ibid.*, s. 461. Podobny zarzut postawił Lenin S. Bułgakowowi, który nie dostrzegł sprzeczności rozwoju kapitalizmu w rolnictwie i w konsekwencji unicestwił samo pojęcie klasy społecznej oraz ideę walki klasowej (Por. W. Lenin, *op. cit.*, t. 5, s. 204—207).

²⁰ Por. J. Szczepański, *Nauka i polityka we wczesnych pracach Lenina*, Nowe Drogi, 4/1970, s. 80. O stanowisku metodologicznym Lenina świadczy jego stosunek do rewolucji 1905 r. „Konkretna analiza sytuacji i interesów różnych klas — pisze Lenin — powinna służyć do określenia ścisłego znaczenia tej prawdy w jej zastosowaniu do tego czy innego zagadnienia. Odwrotny zaś sposób rozumowania, który dość często spotyka się u socjaldemokratów prawego skrzydła z Plechanowem na czele — tj. dążenie do szukania odpowiedzi na konkretne pytania w zwykłym logicznym rozwinięciu ogólnej prawdy o zasadniczym charakterze naszej rewolucji — jest wulgaryzacją marksizmu, stanowi czyste kpiny z materializmu dialektycznego” (W. Lenin, *op. cit.*, t. 3, s. 20).

macji społecznej, lecz musi być ściśle sprzężone z ujawnieniem wszystkich ujemnych cech kapitalizmu, jego klasowych sprzeczności oraz faktu, że jest to ustroj przejściowy²¹.

Narodnicy — podkreślał Lenin — manifestując swe antykapitalistyczne nastawienie, nie doceniali sprzeczności klasowych społeczeństwa rosyjskiego, zamazywali fakt rozwarstwienia się chłopstwa, nie dostrzegali również niższych i najgorszych form kapitalizmu w przemyśle chałupniczym. Lenin, podobnie jak Plechanow, zwracał uwagę, że narodnicy idealizowali drobną gospodarkę chłopską. Ale ani jeden z przedstawicieli narodnictwa nie uznał za potrzebne, by za kryterium swej teorii przyjąć rzeczywisty rozwój stosunków społeczno-ekonomicznych Rosji. W związku z tym uprawiali oni, zajmując w tej sprawie stanowisko identyczne z przedstawicielami „romantyzmu ekonomicznego” (Sismondii), sentymentalną, a nie naukową krytykę kapitalizmu. Występując np. przeciwko takim właściwościom ustroju kapitalistycznego, jak indywidualizm, antagonizm i niestałość gospodarki drobnotowarowej, nie zauważyli oni, że elementy te są jednocześnie czynnikiem postępu społecznego.

Niezwykle doniosłą komponentą leninowskiej teorii rozwoju społecznego była teza o roli świadomości socjalistycznej w procesie przemian rewolucyjnych. Zagadnienie to Lenin rozwinął i wszechstronnie uzasadnił w walce, jaką prowadził na przełomie XIX i XX w. z ekonomizmem. Po latach tak oto charakteryzował istotę tego kierunku:

Ekonomizm był nurtem oportunistycznym w socjaldemokracji rosyjskiej. Jego istota polityczna sprowadzała się do programu: „dla robotników walka ekonomiczna, dla liberałów — polityczna”. Główną jego podstawą teoretyczną był tzw. „legalny marksizm”, czyli „struwizm”, który „uznawał” „marksizm”, ale całkowicie oczyszczonego z wszelkiej rewolucyjności i przystosowany do potrzeb liberalnej burżuazji²².

Zwolennicy ekonomizmu uważali, że rozwój ruchu robotniczego w Europie Zachodniej odbywał się w sposób nieprawidłowy, gdyż, zgodnie z założeniami *Manifestu komunistycznego*, walka polityczna górowała w nim nad walką ekonomiczną. Rozwój ten, na skutek niemożliwości zrealizowania celów politycznych (zdobycia władzy), doprowadził do kryzysu marksizmu, czego oczywistym symptomem był rewizjonizm Bernsteina. Rosyjski ruch robotniczy nie powinien więc powtórzyć tego błędu. Jeżeli w krajach Europy Zachodniej proletariat okrzepł w walce politycznej, to w Rosji, wobec niesłychanego ucisku ze strony caratu, istnieje tylko jedna perspektywa dla klasy robotniczej — walka ekonomiczna. Dlatego też rosyjscy rewolucjoniści nie mogą być marksistami na modłę

²¹ Por. *ibid.*, s. 606.

²² *Ibid.*, t. 21, s. 348—349.

zachodnią, nie mogą kopiować tamtych metod walki, lecz muszą dopracować się „innego marksizmu, właściwego i potrzebnego w warunkach rosyjskich”²³. Mają oni tylko jedno zadanie — udział w walce ekonomicznej proletariatu oraz w działalności liberalno-opozycyjnej. Czołowi przedstawiciele ekonomizmu, Prokopowicz, Kuskowa, uważali, że subiektywne przesłanki rewolucji socjalistycznej, a zwłaszcza świadomość klasowa proletariatu, muszą kształtować się stopniowo, samorzutnie, jako autentyczne następstwo rozwoju ekonomicznego społeczeństwa. W związku z tym negatywnie odnosili się do leninowskiej idei zespolenia socjalizmu z żywiolowo rozwijającym się ruchem robotniczym, jak również do tezy o konieczności przygotowywania sił rewolucyjnych przez partię polityczną proletariatu.

Ekonomiści zarzucali rosyjskim socjaldemokratom kierowanym przez Lenina, że pomniejszają znaczenie obiektywnego, czyli „żywiolowego” czynnika rozwoju społecznego i wyolbrzymiają rolę ideologii. W tej sytuacji dla Lenina sprawą pierwszoplanową stało się wyjaśnienie związku, jaki istnieje między bytem społecznym klasy robotniczej a jej świadomością. Sprawie tej poświęcił pracę *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu* (1902), w której, powołując się na Engelsa, stwierdził: „Bez rewolucyjnej teorii niemożliwy jest również ruch robotniczy”²⁴.

Uzasadniając powyższe twierdzenie Lenin zwrócił uwagę na fakt, że we wszystkich krajach europejskich socjalizm i ruch robotniczy rozwijały się początkowo niezależnie od siebie. Robotnicy prowadzili walkę ekonomiczną, natomiast socjaliści tworzyli doktryny, które krytykowały kapitalizm i postulowały wprowadzenie ustroju socjalistycznego. Oddzielenie ruchu robotniczego od socjalizmu powodowało słabość obu tych tendencji: teorie socjalistyczne były systemami utopijnymi, nie mając żadnych realnych szans realizacji, natomiast ruch robotniczy rozproszony i słabo zorganizowany nie mógł postawić przed sobą zadań politycznych. Dopiero w późniejszym okresie nastąpiło połączenie ruchu robotniczego z socjalizmem. Konieczność takiego zespolenia została naukowo uzasadniona przez Marksa i Engelsa.

Dla Lenina, uważnie studiującego historię ruchu robotniczego w skali międzynarodowej, było rzeczą aż nadto oczywistą, że proletariatu może samodzielnie wypracować jedynie ideologię tradeunionistyczną, tj. przeświadczenie o konieczności prowadzenia walki o cele doraźne, ekonomiczne. Natomiast socjalizm jest dziełem inteligencji wywodzącej się z klas posiadających, która przeszła na pozycje rewolucyjne. Skoro niesłuszny jest pogląd, że świadomość klasowa proletariatu winna kształtować się w sposób żywiolowy, pod bezpośrednim wpływem warunków

²³ Ibid., t. 4, s. 176.

²⁴ Ibid., t. 5, s. 404.

społeczno-ekonomicznych, to wszelkie pomniejszanie roli „czynnika ideologicznego” oznacza nieuchronne wzmocnienie wpływu burżuazji na klasę robotniczą. Lenin nie ograniczał się do ustalenia tego faktu, lecz wskazał na jego źródła. Po pierwsze, ideologia burżuazyjna jest o wiele starsza niż socjalistyczna, po drugie, jest ona bardziej wszechstronnie opracowana, po trzecie, w społeczeństwie kapitalistycznym istnieją dogodne warunki materialne dla jej rozpowszechniania.

Wyluszczone wyżej koncepcja roli świadomości socjalistycznej w ruchu robotniczym była ściśle powiązana z leninowską nauką o partii politycznej — awangardy klasy robotniczej²⁵. Zwalczając poglądy ekonomistów, którzy utożsamiali pojęcie „organizacji rewolucjonistów” (partii) i pojęcie „organizacji robotników”, Lenin wskazywał, że walka socjaldemokratów o cele polityczne jest znacznie szersza i bardziej skomplikowana niż ekonomiczna walka robotników z przedsiębiorcami i rządem. W odróżnieniu od organizacji robotniczej, która powinna być organizacją zawodową, masową i najmniej konspiracyjną, partia, skupiająca przede wszystkim zawodowych rewolucjonistów, przybiera postać organizacji niezbyt liczebnej i najbardziej konspiracyjnej. Jednakże warunkiem skutecznego działania takiej partii jest jej ścisła więź z klasą robotniczą.

Leninowska nauka o partii politycznej jest wieloaspektowym i skomplikowanym problemem teoretycznym²⁶. Należy przy tym stwierdzić, że idea partii nowego typu, sformułowana w pracy *Co robić?* nie tylko stanowiła odzwierciedlenie sytuacji, jaka zaistniała w rosyjskim ruchu robotniczym w pierwszej dekadzie XX w., ale była również świadectwem aktywizmu tego wybitnego działacza politycznego i myśliciela, jego głębokiego przeświadczenia, że „czynnik subiektywny” może odegrać w procesie rewolucyjnym niesłychanie doniosłą rolę.

Uzasadniając tezę o roli klasy robotniczej i partii politycznej Lenin stopniowo przybliżył się do sformułowania swej teorii rewolucji socjalistycznej. Radziecki badacz J. A. Krasin słusznie twierdzi, że teoria ta stanowiła twórcze rozwinięcie (w nowych warunkach historycznych) zasad ustalonych przez Marksa i Engelsa²⁷. W licznych pracach, które stanowią przykład gruntownych studiów nad społeczno-ekonomicznymi i politycznymi zagadnieniami kapitalizmu monopolistycznego, Lenin analizował obiektywne i subiektywne przesłanki rewolucji socjalistycznej. O ile Marks i Engels więcej uwagi poświęcali warunkom obiektywnym rewolucji socjalistycznej (koncentracja i uspołecznienie produkcji w roz-

²⁵ Ibid., s. 500. Por. T. Szczurkiewicz, *Wpływ Lenina na socjologię zachodnią*, [w:] *Studia...*, s. 218 i n.

²⁶ Obszernie zagadnienie to omawia H. Zand, *Leninowska koncepcja partii*, Warszawa 1977.

²⁷ Por. J. A. Krasin, *Lenin, rewolucja, współczesność*, Warszawa 1969, s. 30.

winiętych krajach kapitalistycznych, narastanie sprzeczności klasowych wewnątrz systemu kapitalistycznego), o tyle Lenin szerzej zajął się subiektywnymi determinantami rewolucji (gotowość klasy robotniczej do działania rewolucyjnego, poziom świadomości i organizacji proletariatu, istnienie partii politycznej — awangardy mas pracujących, jej program, strategia i taktyka działania). Posługując się dialektyką, doszedł on do wniosku, że dojrzałość materialnych przesłanek socjalizmu stanowi jedynie możliwość zwycięstwa rewolucji socjalistycznej, ale nie gwarantuje jej automatycznego triumfu. Jeżeli bowiem subiektywne elementy rewolucji są słabe lub niedostatecznie rozwinięte, to rewolucja albo w ogóle nie dojdzie do skutku, albo zakończy się porażką sił rewolucyjnych.

Bardzo ważnym elementem leninowskiej teorii rewolucji była sprawa stosunku proletariatu do mas chłopskich. W pracy *Dwie taktyki socjaldemokracji w rewolucji demokratycznej* (1905) Lenin analizował fundamentalną kwestię hegemonicznej roli proletariatu w rewolucji burżuazyjno-demokratycznej oraz uzasadnił konieczność sojuszu robotniczo-chłopskiego. Odrzucając tezę mieńszewików, że jedynym sojusznikiem klasy robotniczej w takiej rewolucji może być liberalna burżuazja, zwrócił on uwagę na istotny fakt, że chłopstwo rosyjskie, ze względu na nie rozwiązana kwestię agrarną, „zainteresowane jest nie tyle w bezwzględnej obronie własności prywatnej, ile w odebraniu ziemi obszarnej, jednego z głównych rodzajów tej własności. Nie stając się przez to socjalistyczne, nie przestając być drobnoburżuazyjnym, chłopstwo ma wszelkie dane, aby stać się bezwzględnym i najbardziej radykalnym zwolennikiem rewolucji demokratycznej”²⁸. Lenin był głęboko przekonany, że dzięki ustanowieniu „rewolucyjno-demokratycznej dyktatury proletariatu i chłopstwa” zostanie zlikwidowany w Rosji ustrój monarchistyczny oraz usunięte będą ostatecznie pozostałości układu feudalnego.

Prowadząc szeroko zakrojone badania nad kapitalizmem monopolistycznym (szczególnie w pracy *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu* — 1917), Lenin odkrył prawo nierównomiernego rozwoju ekonomicznego i politycznego państw kapitalistycznych. W wieku XX działanie tego prawa doprowadziło do gwałtownego zaostrzenia sprzeczności między mocarstwami imperialistycznymi, a następnie do wybuchu konfliktu militarnego między nimi. Biorąc pod uwagę ten fakt, Lenin sformułował doniosłą tezę, że „socjalizm nie może zwyciężyć równocześnie we wszystkich krajach”. Zwycięży on początkowo w jednym lub kilku krajach, pozostałe zaś w ciągu pewnego okresu pozostaną burżuazyjnymi lub przedburżuazyjnymi²⁹.

²⁸ W. Lenin, *Dzieta*, t. 9, Warszawa 1953, s. 85.

²⁹ *Ibid.*, t. 23, s. 78.

Ta ogólna teza doczekała się konkretyzacji w późniejszych pracach Lenina napisanych w okresie między dwiema rosyjskimi rewolucjami (lutową i październikową) 1917 r. W *Listach z daleka* Lenin określił dwa etapy rewolucji społecznej oraz uzasadnił konieczność przejścia od rewolucji demokratycznej do rewolucji socjalistycznej³⁰. W warunkach państwa rosyjskiego owe przejście będzie możliwe dzięki istnieniu partii proletariackiej nowego typu, która poprowadzi klasę robotniczą do zdobycia władzy politycznej. Dla Lenina było sprawą oczywistą, że zwycięstwo proletariatu stanie się faktem realnym dopiero wówczas, gdy klasa robotnicza zyska poparcie ogromnej większości chłopstwa walczącego o konfiskatę całej obszarniczej własności ziemskiej³¹.

Leninowska koncepcja przerastania rewolucji demokratycznej w socjalistyczną różniła się od stanowiska Marksa, który uważał, że proletariatus stanie się hegemonem rewolucji dopiero w jej końcowym etapie, a więc w okresie przewrotu socjalistycznego. Lenin, uwzględniając sytuację, jaka wytworzyła się w Rosji w czasie I wojny światowej (dojrzałość polityczna rosyjskiego proletariatu, jego doświadczenie rewolucyjne, istnienie partii robotniczej zdolnej do przewodzenia masom) z naciskiem podkreślał, iż proletariatus, będąc hegemonem rewolucji demokratycznej, zapewni jej bezpośrednio przeistoczenie się w rewolucję socjalistyczną.

Dotychczasowe uwagi, z konieczności bardzo skrótoowe, pozwalają uchwycić oprócz punktów zbieżnych, pewne istotne różnice między leninowską i plechanowowską teorią rozwoju społecznego.

*

*

*

1. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na interpretację markowskiej teorii formacji społecznej. Lenin wskazywał, że wyodrębnienie stosunków produkcji, jako podstawowych interakcji między ludźmi, oraz odsłonięcie mechanizmu walki klasowej pozwoliło Marksowi oprzeć socjologię na podstawach naukowych. Nie pomniejszał on znaczenia rozwoju sił wytwórczych w ramach konkretnej formacji społecznej (wystarczy tu przypomnieć leninowskie studia poświęcone rozwojowi kapitalizmu w Rosji), jednakże sprawą dla niego najważniejszą było wyjaśnienie, w jakim stopniu rozwój produkcji kapitalistycznej wpływa na kształtowanie się struktury klasowej społeczeństwa i jakie rodzi antagonizmy między poszczególnymi klasami. Gdy w sporze z narodnikami wypuklał on tezę, że kapitalizm w Rosji jest już ukształtowanym systemem ekonomicznym, to wcale nie oznaczało, iż lekceważył zacofanie

³⁰ Por. *ibid.* s. 340.

³¹ *Ibid.*, s. 376.

gospodarcze i kulturalne tego kraju. Problem polega na tym, że Lenin w swych oryginalnych pracach naukowych nie tyle rozstrzygał kwestię stopnia rozwoju kapitalizmu w Rosji, co zastanawiał się nad zagadnieniem dominującego typu stosunków ekonomicznych i charakteru oraz tendencji narastania sprzeczności klasowych³².

Tymczasem Plechanow, zwalczając tych samych przeciwników ideologicznych co Lenin, kładł przede wszystkim nacisk na rozstrzygające znaczenie kategorii sił wytwórczych dla rozwoju społeczeństwa. Rozwój sił wytwórczych decyduje bowiem o prawidłowości i nieodwracalności przemian historycznych. Ujmując formację społeczną w sposób przyrodniczy, stwierdzał, że rewolucja socjalistyczna w Rosji stanie się problemem praktycznym dopiero wówczas, gdy siły wytwórcze osiągną wysoki stopień rozwoju.

2. Obaj myśliciele różnie ujmowali kwestię funkcjonowania formacji społecznej. Dla Lenina formacja była układem dialektycznie sprzężonych i oddziałujących wzajemnie na siebie elementów. W swych pracach podkreślał on, że elementy te muszą być poddane obiektywnej analizie, gdyż tylko taki sposób postępowania badawczego pozwala uzasadnić twierdzenie o konieczności przekształcenia ustroju kapitalistycznego w socjalistyczny³³. Natomiast Plechanow eksponował swą „monistyczną formułę” rozwoju społecznego, która stanowiła schematyczne ujęcie złożonych problemów socjologicznych, gdyż jej twórca po pierwsze, dostrzegał jednokierunkowe zależności zachodzące między poszczególnymi elementami struktury społecznej (dopiero w pracy *Podstawowe zagadnienia marksizmu* (1908) podjął próbę określenia dialektyki procesu historycznego), po drugie, swą „monistyczną” teorię rozwoju społecznego zbyt słabo konfrontował z konkretnym układem stosunków między klasami społecznymi. Nic więc dziwnego, że pojęcie konieczności historycznej, które tak uwypuklał w sporach z narodnikami, nabiera u niego innego znaczenia niż u Lenina.

Różnica między Plechanowem i Leninem nie na tym polegała, jak sądzą niektórzy uczeni burżuazyjni, że ten pierwszy był fatalistą, a drugi skłaniał się ku koncepcjom woluntarystycznym. Bo przecież obaj

³² Lenin recenzując pracę N. Bucharina (*Ekonomika okresu przejściowego*, Moskwa 1920) zajął krytyczne stanowisko wobec jej autora, który w sposób abstrakcyjny ujął formację społeczną, co było następstwem niedostatecznego uwzględnienia „pojęcia klasy i klasowego społeczeństwa”. (Por. *Leninskij sbornik*, t. 11, Moskwa—Leningrad 1929, s. 383). Jednocześnie Lenin odrzucił twierdzenie Bucharina, że kryzys światowego systemu kapitalistycznego rozpoczął się od „najbardziej słabych narodowo-gospodarczych systemów”, podkreślając, iż Rosja była krajem średnio-słabo rozwiniętym. „Bez określonego poziomu kapitalizmu — pisał Lenin — u nas nic by nie wyszło” (ibid., s. 397).

³³ W. Lenin, *Dzieła*, t. 1, s. 160.

myśliciele zgodnie podkreślali, iż konieczność historyczna realizuje się dzięki aktywności realnych jednostek, działających w określonych warunkach społecznych. Różnica między nimi polegała na odmiennym ujmowaniu roli człowieka w procesie historycznym. Plechanow był zdania, że działalność jednostek i całych grup społecznych zdeterminowana jest przez konieczność ekonomiczną. Wprawdzie owa konieczność, mająca źródło w rozwoju sił wytwórczych i stosunków produkcji, nie mogłaby się ukształtować bez działania człowieka, ale skoro jest ona dana, określona, to człowiek musi się jej podporządkować. Plechanow, walcząc ustawicznie z koncepcjami utopijnymi, podkreślał, że człowiek nie może ignorować konieczności dziejowej, jeżeli pragnie, by jego działanie było skuteczne. Dlatego też problem narastania sprzeczności klasowych w konkretnych warunkach społeczno-historycznych, problem inicjatywy i roli partii proletariackiej nie odgrywały w koncepcjach teoretycznych Plechanowa takiej funkcji jak u Lenina, który uważał, że walka klasowa proletariatu, kierowanego przez partię polityczną, może w sposób istotny przyczynić się do ukształtowania się sytuacji rewolucyjnej i stworzyć nie tylko szansę ale i konieczność przewrotu socjalistycznego. O ile Plechanow liczył na pewien automatyzm rozwoju społecznego (dojrzwianie obiektywnych przesłanek rewolucji socjalistycznej), o tyle Lenin zdawał sobie sprawę z faktu, że rewolucja dojdzie do skutku dzięki dialektycznemu współdziałaniu obiektywnych i subiektywnych czynników procesu społecznego.

Wskazana wyżej różnica w pojmowaniu formacji społecznej przez Plechanowa i Lenina była jednym z czynników, który zdecydował o stosunku obu myślicieli do legalnego marksizmu. Lenin, o czym już była mowa, wystąpił w latach dziewięćdziesiątych XIX w. przeciwko tym tendencjom w legalnym marksizmie, które nazwał skrótowo „obiektywizmem”, a które łatwo mogły stać się źródłem apologetycznej postawy wobec kapitalizmu. Plechanow natomiast w ogóle nie dostrzegał w tym okresie różnic między stanowiskiem teoretycznym Struwego i marksizmem. Świadczy o tym wyraźnie jego spór z Michajłowskim wokół głośnej książki Struwego *Uwagi krytyczne na temat ekonomicznego rozwoju Rosji*. Plechanow bez zastrzeżeń akceptował poglądy socjologiczne autora wspomnianej książki z wyjątkiem tezy: „przynajmy się do braku kultury i pójdźmy na naukę do kapitalizmu”, traktując ją jako niefortunne wyrażenie językowe³⁴.

3. Lenin, zwłaszcza w pracy *Co robić?*, przypisywał ogromną rolę świadomości klasowej proletariatu. Uznając w całej rozciągłości tezę, że byt społeczny determinuje świadomość społeczną, szczegółowo analizował

³⁴ G. W. Plechanow, op. cit., t. 1, s. 737, 764.

wał czynniki, które wywierają wpływ na kształtowanie się świadomości klasy robotniczej. Jego twierdzenie, że proletariat nie może dojść samodzielnie do świadomości socjalistycznej (do poziomu „klasy dla siebie”) i że socjalizm powinien być wniesiony z zewnątrz do żywiłowo rozwijającego się ruchu robotniczego, spotkało się z surową oceną Plechanowa. Plechanow w swej recenzji pracy *Co robić?* odrzucił dwie błędne, jego zdaniem, koncepcje: twierdzenie, że proletariat powinien samodzielnie osiągnąć świadomość socjalistyczną (ekonomizm), oraz tezę, że klasa robotnicza nie jest w stanie wytworzyć teorii socjalistycznej, lecz tylko ideologię tradeunionistyczną. Uważał on, że obie te koncepcje są sprzeczne z materializmem historycznym Marksa. Jeżeli bowiem prawdziwa jest podstawowa idea materialistycznego pojmowania dziejów, wskazująca na społeczne uwarunkowania świadomości klasowej, i jeżeli zgodzimy się, że rewolucja socjalistyczna będzie nieuchronnym następstwem immanentnych sprzeczności kapitalizmu, to jest rzeczą oczywistą, iż na pewnym etapie rozwoju społeczeństwa proletariat doszedłby do świadomości socjalistycznej nawet wtedy, gdyby był zmuszony czynić to własnymi siłami³⁵. Jednakże byłby to proces długotrwały i niesłychanie trudny. Historyczne zadanie inteligencji polega właśnie na tym, że może ona przyspieszyć rozwój świadomości klasowej proletariatu, przy czym świadomość obok zawartości i taktyki rewolucyjnej decyduje o sile klasy robotniczej.

Komentując twierdzenie, że socjalizm jako teoria powstał poza ruchem robotniczym, Plechanow daje wyraz przekonaniu, że Lenin odrzucił „konieczność ekonomiczną”, która nieuchronnie wywołuje w proletariacie potrzebę socjalizmu³⁶. Fakt ten sprawił, iż niewłaściwie rozstrzygnął on zagadnienie relacji między wybitnymi jednostkami (inteligencją) a masami społecznymi. Lenin, zdaniem Plechanowa, popełnił ten sam błąd teoretyczny co młodohegliści, gdyż traktował masy społeczne jako surowy materiał, na którym dokonuje swych operacji inteligencja.

Cały ten wywód Plechanowa opiera się na jawnym nieporozumieniu, do złudzenia przypominającym ataki zwolenników ekonomizmu przeciwko leninowskiej teorii rozwoju społecznego. Plechanow pominął tu milczeniem istotny fakt, że Lenin uznawał społeczne determinanty świadomości klasowej proletariatu, że opracowując teorię działania partii politycznej nie tylko nie przeciwstawiał inteligencji socjaldemokratycznej masom, lecz kładł duży nacisk na konieczność zachowania ścisłej więzi rewolucjonistów z klasą robotniczą. W konkretnych warunkach rosyjskich przełomu XIX i XX w., gdy ruch socjaldemokratyczny cierpiał na brak energii, inicjatywy i rozmachu w propagandzie i organizacji, sformułował on

³⁵ Por. tenże, *Soczinienija*, t. 13, Moskwa—Leningrad 1926, s. 122.

³⁶ Por. *ibid.*, s. 131.

zasady działania partii-awangardy, zdolnej do kierowania ruchem rewolucyjnym proletariatu.

4. Centralnym pojęciem teorii socjologicznej Plechanowa było pojęcie konieczności historycznej. Plechanow, polemizując z „subiektywną socjologią” narodników, akcentował obiektywny, tzn. niezależny od woli jednostek ludzkich, charakter procesu dziejowego. O pojęciu „konieczności” tak pisał A. Walicki:

Pojęcie „konieczności” zawierało w sobie drogą Plechanowowi (i to drogą już w okresie narodnickim) ideę prawidłowości w sensie „normalności”, zagrożonej nie tylko przez hamujące rozwój siły reakcyjne, lecz również przez subiektywistyczną, opartą na stosowaniu przemocy, taktykę „przeskakiwania faz”. Ponadto powoływanie się na konieczność pozwalało Plechanowowi odierać atak narodników zarzucającym rosyjskim marksistom kapitulację przed kapitalizmem, piętnować ich mianem „moralistów” i „utopistów”. I wreszcie konieczność była również moralnym uzasadnieniem programu, który akceptując rozwój kapitalizmu, musiał zarazem godzić się na towarzyszące mu zło: na zło można przecież przystać tylko wtedy, gdy jest ono absolutnie konieczne i gdy konieczność ta jest w ostatecznym rezultacie „rozumna”³⁷.

Nawiązując do tej trafnej oceny, można powiedzieć, że uznanie konieczności dziejowej miało obronić Plechanowa przed utopizmem, przed rozdźwiękiem między ideałem a rzeczywistością. Jednakże myśliciel ten nawet nie podejrzewał, że opracowana przez niego koncepcja rozwoju społecznego Rosji była niesłychanie abstrakcyjna, gdyż nie wynikała z konkretnych empirycznych badań nad stosunkami społeczno-ekonomicznymi tego kraju, lecz stanowiła konsekwencję zastosowania do warunków rosyjskich schematu rozwoju państw Europy Zachodniej. Nic więc dziwnego, że w momencie rzeczywistej próby, jaką była rewolucja socjalistyczna w Rosji, Plechanow pozostał na uboczu rozgrywających się wydarzeń, nie rozumiejąc ani przyczyn, ani też historycznego znaczenia dokonanego przewrotu. Rewolucja socjalistyczna roku 1917 kolidowała bowiem z jego programem politycznym. Program ten, sformułowany jeszcze w latach osiemdziesiątych XIX wieku, miał solidne oparcie w plechanowowskiej teorii rozwoju społecznego.

W broszurze *Socjalizm i walka polityczna* Plechanow, walcząc z koncepcją polityczną „Narodnej Woli”, dowodził, że w Rosji, ze względu na jej zacofanie ekonomiczne i społeczne, rewolucja demokratyczna i socjalistyczna nie będą mogły dokonać się jednocześnie lub w krótkim odstępie czasu.

Wiązanie dwu tak w istocie różnych spraw, jak obalenie absolutyzmu i rewolucja socjalistyczna, prowadzenie walki rewolucyjnej w przewidywaniu, że te momenty

³⁷ A. Walicki, *Wstęp*, [do:] J. Plechanow, *Historia...*, s. XIX.

rozwoju społecznego zbiegną się w dziejach naszej ojczyzny — oznacza odsuwanie chwili nadejścia jednego i drugiego³⁸.

Pogląd ten, nie budzący wątpliwości w roku 1883, został bez żadnych istotnych zmian powtórzony przez Plechanowa w roku 1917, gdy, po zwycięstwie rewolucji lutowej, wrócił on do kraju. Plechanow nie zrozumiał zupełnie sytuacji, w jakiej znalazła się rewolucyjna Rosja. Na łamach wydawanego przez siebie pisma „Jedinstwo”, głosił poglądy, które były głęboko sprzeczne ze strategią i taktyką partii bolszewickiej, kierowanej przez Lenina. W artykule *Walka pracy najemnej z kapitałem*, opublikowanym we wspomnianym piśmie, Plechanow postawił przed czytelnikiem następujące pytanie: czy w aktualnych warunkach można w Rosji zbudować ustrój socjalistyczny? Był on przekonany, że kwestia ta powinna być rozstrzygnięta negatywnie, gdyż socjalizm wymaga spełnienia dwóch zasadniczych warunków: wysokiego poziomu rozwoju sił wytwórczych oraz określonego stopnia świadomości klasowej proletariatu, stanowiącego większość społeczeństwa. Oba te warunki nie zostały w Rosji dotąd spełnione, gdyż siły wytwórcze rozwinięte są tam niedostatecznie³⁹, a proletariatusz jeszcze przez długi okres nie osiągnie wymaganego stanu liczebnego. Tymczasem klasa robotnicza — twierdzi Plechanow — mogłaby zwyciężyć i skutecznie spełniać swą dyktaturę tylko jako najliczniejsza klasa społeczeństwa⁴⁰. Nawijając krytycznie do leninowskiej idei sojuszu robotniczo-chłopskiego, Plechanow z naciskiem podkreślał, że proletariatusz nie może liczyć na poparcie chłopstwa, gdyż chłop rosyjski zainteresowany jest w uzyskaniu ziemi, a nie w ustanowieniu ustroju socjalistycznego. Działalność gospodarcza chłopstwa, w ręce którego przejdzie ziemia szlachecka, będzie skierowana nie w kierunku socjalizmu, lecz w stronę kapitalizmu. A zatem proletariatusz w swej rewolucyjnej misji może liczyć tylko na siebie. Gdyby więc, chwyciwszy władzę państwową, chciał przeprowadzić rewolucję socjalistyczną, to sama ekonomika zniszczyłaby jego wysiłki⁴¹.

Przyjęcie założenia, że Rosja znajduje się w fazie rewolucji burżuazyjno-demokratycznej i że brak w tym kraju obiektywnych warunków dla dokonania przewrotu socjalistycznego, określało całą taktykę polityczną Plechanowa. Uważał on, że głównym zadaniem rosyjskiego proletariatuszu jest ugruntowanie wolności politycznej, wywalczonej dzięki re-

³⁸ G. W. Plechanow, *Izbrannyje...*, t. 1, s. 110.

³⁹ „My nie tyle cierpimy od kapitalizmu — pisał Plechanow — co od słabości jego rozwoju” (G. W. Plechanow, *God na rodinie*, t. 1, Paris 1921, s. 214—215).

⁴⁰ *Ibid.*, t. 2, s. 246.

⁴¹ Por. *ibid.*, s. 246—247. O stosunku Plechanowa do kwestii chłopskiej zob. A. G. Czernych, *W. I. Lenin protiv plechanowskoj koncepciji socjalistycznej w Rossii*, [w:] *Istorija i istoriki*, Moskwa 1965, s. 84—88.

wolucji lutowej. Dla zrealizowania tego celu do rangi konieczności urasta sojusz klasy robotniczej z tymi klasami społecznymi (w tym również z burżuazją), których interesy są sprzeczne z dawnym ustrojem społeczno-politycznym. Sojusz ten, w obliczu faktu, że proletariatus nie jest w stanie dokonać w Rosji przewrotu socjalistycznego, a burżuazja nie posiada dość siły, by zapewnić sobie samodzielne panowanie polityczne, staje się „obiektywną koniecznością”⁴². U podstaw umowy między proletariatus a burżuazją musi istnieć system reform społecznych, które z jednej strony zapewniają szybki rozwój sił wytwórczych, a z drugiej strony wydatnie poprawiają warunki życia klasy robotniczej.

Plechanow odrzucił program polityczny Lenina sformułowany po rewolucji lutowej, ponieważ uważał, że jest to program utopijny, nie mający nic wspólnego z obiektywnymi warunkami miejsca i czasu. Nie domyślał się nawet, iż jego własna koncepcja rewolucji rosyjskiej grzeszyła wyjątkową abstrakcyjnością, gdyż miała słabe oparcie w konkretnych realiach społeczno-ekonomicznych Rosji. Kurczowe trzymanie się starych dogmatów oraz lekceważący stosunek do kwestii analizy układu sił klasowych w tym kraju sprawiły, że rewolucji październikowej ani nie zrozumiał, ani też nie zaakceptował.

Tak więc w okresie wielkiej próby, gdy rosyjski proletariatus zdobył władzę państwową, dopełnił się dramat osobisty Jerzego Plechanowa — „ojca rosyjskiego marksizmu”.

Józef Pawlak

BEMERKUNGEN ZUR LENINS UND PLECHANOW'S KONZEPTION DES GESELLSCHAFTLICHEN ENTWICKLUNGSGANGS

(Zusammenfassung)

Im Artikel werden die Unterschiede in der leninistischen und plechanow'schen Interpretation des historischen Materialismus gedeutet. Aufgrund der durchgeführten Analyse kann festgestellt werden, daß Lenin in seiner Deutung der marxistischen Gesellschaftstheorie vor allem auf die Dialektik des historischen Prozesses hinwies. Wenn Plechanow besonders die Bedeutung der historischen Notwendigkeit hervorhob, was im gewissen Grade mit seiner langjährigen Polemik mit der Ideologie der russischen „narodniki“ verbunden war, so wies Lenin, indem er die mechanistische und ökonomizistische Interpretation der Geschichte ablehnte, auf die Rolle des „subjektiven Faktorees“ im Prozeß des gesellschaftlichen Wandels hin. Die unterschiedlichen

⁴² Por. *ibid.*, s. 99.

theoretischen Stellungen hatten ihre Widerspiegelung in entsprechend unterschiedlichen politischen Konzeptionen. Indem sich Lenin auf seine Untersuchungen der sozialökonomischen Entwicklung Rußlands stützte, formulierte er die These über die Möglichkeit des Übergangs von der demokratischen in die sozialistische Revolution, wogegen Plechanow den Standpunkt vertritt, daß in russischen Verhältnissen (verhältnismäßig geringe Entwicklung der Produktionskräfte, Überlegenheit der Landbevölkerung) nur eine bürgerlich-demokratische Revolution möglich wäre, die eine Entwicklungsperiode der parlamentarischen Republik nach westeuropäischen Vorbild eröffnen könnte.

Somit verstand Plechanow, der viele Jahre in der Emigration verbracht hatte, unzureichend die Verhältnisse, die sich in Rußland während des I. Weltkrieges gebildet hatten.